

Πίστευε, αν θέλεις, αλλά και ερεύνα

Η αλήθεια για τη διδασκαλία των θρησκευτικών στις χώρες της Ε.Ε. και στις Η.Π.Α. και οι σύγχρονες τάσεις γύρω από τις σχέσεις σχολείου, εκκλησίας και θρησκείας.

ΚΟΣΜΑΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

1. Τι γράφτηκε στον τύπο.

Σε άρθρο του στο *Βήμα* της 28.5.95 ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Δημητριάδος κ. Χριστόδουλος, προκειμένου να υποστηρίξει το ισχύον καθεστώς της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών, χρησιμοποίησε το ατυχές, όπως θα δούμε, επιχείρημα ότι σε «όλες τις ευρωπαϊκές χώρες το μάθημα διδάσκεται και είναι υποχρεωτικό», οπότε, αφού όπως χαρακτηριστικά λέει «δεν τα ξέρουμε δα όλα μόνον εμείς οι Έλληνες», δεν υπάρχει λόγος να καινοτομήσουμε στην Ελλάδα δημιουργώντας μιαν περιέργη εξαίρεση στον πανευρωπαϊκό αυτόν κανόνα.

Σύμφωνα με το άρθρο, και στις 14 άλλες χώρες της Ε.Ε. ισχύει η υποχρεωτικότητα του μαθήματος, χωρίς να αναφέρονται διαφορές μεταξύ τους, ενώ ειδικά στη Γαλλία είναι υποχρεωτικό και το κατηχητικό. Μάλιστα, προς επικύρωση των πληροφοριών αυτών και προς ανταπάντηση σε σχετική διάψευση του καθηγητή Δ. Τσάτσου, άρθρο του δημοσιογράφου Σ. Αλεξίου στο *Βήμα* της 23.6.95, χρησιμοποίησε στοιχεία προερχόμενα από «μεγάλη έρευνα» του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* για τα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών της Ευρώπης, όπου «σε σχετικό πίνακα αναφέρεται σαφέστατα και καθαρά για τα θρησκευτικά: Γαλλία: ως μάθημα επιλογής σε όλες τις βαθμίδες, Βρετανία: στο γυμνάσιο και στο λύκειο, κυρίως στους μαθητές που το επιλέγουν για τις εξετάσεις απολυτηρίου του λυκείου, Γερμανία: δύο ώρες τη βδομάδα σε όλες τις βαθμίδες του σχολείου, Πορτογαλία: υποχρεωτικό σε όλες τις βαθμίδες» και το ίδιο για την Ισπανία, Δανία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία.

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα έχει επισημάνει βέβαια ότι στο δεύτερο, επιβεβαιωτικό υποτίθεται της πρώτης πληροφόρησης άρθρο, η υποχρεωτικότητα για τη Γερμανία και τη Μ. Βρετανία δεν είναι «σαφέστατα και καθαρά» διατυπωμένη, ενώ για τη Γαλλία γίνεται αναφορά σε «μάθημα επιλογής», λέξη δε για το «υποχρεωτικό κατηχητικό».

Κάτι περίεργο συμβαίνει λοιπόν· τι ισχύει τελικά;

Λίγες μέρες αργότερα (30.7, στο *Βήμα* πάλι) ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Δημητριάδος κ. Χριστόδουλος επανέρχεται για να βάλει τα πράγματα στη θέση τους, προσκομίζοντας ετούτη τη φορά τις πηγές και τα «στοιχεία» στα οποία βασίστηκε η πληροφόρησή του· και ενώ το κύρος των πολυάριθμων απο-

σπασμάτων από συνταγματολογικά συγγράμματα που παραθέτει για την περίπτωση της Γερμανίας αίρεται κατηγορηματικά από άρθρα του συντάγματος και των σχετικών νόμων που παραθέτει σε παράπλευρη στήλη ο Δ. Τσάτσος, για τη Γαλλία το κύριο «στοιχείο» είναι ένα βιβλίο που «ηγοράσθη εφέτος (1995) από κεντρικό βιβλιοπωλείο σχολικών βιβλίων των Παρισίων» του οποίου κρατά στη «διάθεση παντός επιθυμούντος φωτοτυπία του εξωφύλλου». Άλλα «στοιχεία» είναι οι διαβεβαιώσεις της καθηγήτριας D. Lochak ότι «το μάθημα είναι υποχρεωτικό» και του καθηγητή D. Turzpin ότι το μάθημα «εισήχθη ως υποχρεωτικό στα γαλλικά σχολεία κατά τα τελευταία χρόνια». Σύμφωνα δε με «άλλα συγγράμματα», «η κίνηση για την εισαγωγή του μαθήματος άρχισε το 1959 και ολοκληρώθηκε το 1989».

«Πιστεύω ότι τα παρατιθέμενα είναι αρκετά για να πείσουν και τον πιο δύσπιστο αναγνώστη» καταλήγει με περισσή βεβαιότητα ο επιφυλλιδογράφος.

2. Τι πράγματι ισχύει, από πότε και γιατί.

Ι. Στη Γαλλία.

Επειδή όμως μερικοί παραμένουμε αθεράπευτα δύσπιστοι στις εξ (αρθρογραφικής) αποκάλυψης αλήθειες, ιδίως όταν αλιεύονται με ανορθόδοξες τεχνικές, με αδικαιολόγητα έμμεσες πορείες, ανατρέξαμε σε ορισμένα άλλα στοιχεία, που τα παραθέτουμε αρχικά χωρίς σχόλια, κι ας κρίνει ο αναγνώστης (ο εύπιστος και ο δύσπιστος) για το ποια είναι πιο σοβαρά και έγκυρα.

α) Γαλλικό Σύνταγμα της 5ης Δημοκρατίας (1958), άρθρο 2: «Η Γαλλία είναι Πολιτεία αδιαίρετη, κοσμική (μη θρησκευτική, laïque), δημοκρατική και κοινωνική. Διασφαλίζει την ισότητα έναντι όλων των πολιτών χωρίς διάκριση καταγωγής, φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλες τις πεποιθήσεις».

β) Νόμος της 9.12.1905 (χωρισμός Κράτους και Εκκλησιών), άρθρο 2: «Η Πολιτεία δεν αναγνωρίζει, ούτε μισθοδοτεί, ούτε επιχορηγεί κανένα θρησκευτικό δόγμα».

γ) Νόμος της 30.10.1886 (νόμος Goblet), άρθρο 17: «Στα δημόσια σχολεία όλων των βαθμίδων, η διδασκαλία ασκείται αποκλειστικά από προσωπικό μη κληρικό (λαϊκό)».

δ) Νόμος της 28.3.1882 (νόμος Ferry), άρθρο 2: «Τα δημόσια πρωτοβάθμια σχολεία θα αφορούν μία φορά την εβδομάδα, εκτός της Κυριακής, προκειμένου να επιτρέπουν στους γονείς να δίνουν, εάν το επιθυμούν, στα παιδιά τους θρησκευτική διδασκαλία εκτός των σχολικών κτιρίων».

Διευκρινίζουμε ότι όλα τα παραπάνω άρθρα είναι εν ισχύ¹. Επειδή όμως γίνεται αναφορά ειδικά στο 1989 ως δήθεν έτος της οριστικής εισαγωγής του μαθήματος, κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε το εύγλωττο κείμενο εγκυκλίου της 12.12.1989 που φέρει την υπογραφή του τότε υπουργού παιδείας (L. Jospin) και είχε ως αφορμή την υπόθεση του μουσουλμανικού φουλαριού (τσαντόρ):

«Η μη θρησκευτικότητα (laïcité), αρχή συνταγματική της Πολιτείας, είναι ένα από τα θεμέλια του δημόσιου σχολείου. Στο σχολείο, όπως αλλού, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός είναι υπόθεση ατομικής συνείδησης και επομένως συνδέονται με την ελευθερία. Αλλά στο σχολείο, όπου προσέρχονται όλοι οι νέοι χωρίς καμία διάκριση, η άσκηση της ελευθερίας της συνείδησης, στα πλαίσια του σεβασμού της πολυφωνίας και της ουδετερότητας των δημόσιων υπηρεσιών, επιβάλλει στο σύνολο της εκπαιδευτικής κοινότητας να ζει προφυλαγμένο από κάθε πίεση ιδεολογική ή θρησκευτική» (*Επίσημη Εφημερίδα του υπ. παιδείας*, N46, 21.12.1989, σ. 3065).

Επί 113 συναπτά² έτη λοιπόν, όχι μόνο το μάθημα των θρησκευτικών, όπως το ξέρουμε στην Ελλάδα, αλλά και οποιοδήποτε άλλο σχετικό με τις θρησκείες (ιστορία ή κοινωνιολογία των θρησκειών) απουσιάζει από τη δημόσια γαλλική εκπαίδευση, όπου φοιτά περίπου το 84% των μαθητών, και η απουσία του αυτή αποτελεί έναν από τους θεμέλιους λίθους της, ένα βασικό χαρακτηριστικό της, γνωστό από όλους τους Γάλλους πολίτες. Αντίθετα, το μάθημα διδάσκεται στην ιδιωτική (ημιδημόσια στην ουσία) εκκλησιαστική και κατά κανόνα καθολική εκπαίδευση, κάτι που παλαιότερα ήταν ο βασικός λόγος προτίμησής της από τους πελάτες της (τώρα πια είναι άλλοι οι κύριοι λόγοι, πρβλ. σημ. 11).

Ως προς το κατηχητικό, που καθένας καταλαβαίνει ότι υπ' αυτές τις συνθήκες θα ήταν σχιζοφρενικό και είναι υποχρεωτικό, σύμφωνα με έρευνα του Εθνικού Κέντρου Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (CNER), που βέβαια δεν μπορεί να θεωρηθεί

ύποπτο για αντιεκκλησιαστική παραπληροφόρηση, το 1984-85 τα ποσοστά των *καθολικών* γονέων που έστελναν τα παιδιά τους σ' αυτό κυμαίνονταν από 30% στην Μασσαλία σε 60% στο Maine et Loire³. Χρειάζεται μήπως να διευκρινίσουμε ότι η μεγάλη πλειονότητα των Γάλλων γονέων δεν παραινεί;

Γενικά όμως το να επιχειρήσει κανείς με «στοιχεία» να διαψεύσει πληροφορίες που ολοφάνερα βρίσκονται εκτός πραγματικότητας⁴ ίσως δεν έχει και τόσο νόημα. Είναι όμως εντυπωσιακό να βλέπεις ότι παρά τις διαψεύσεις⁵ από κατά τεκμήριο έγκυρα χείλη, όχι μόνο δεν γίνεται κάποια επανόρθωση αλλά αντίθετα παρατηρείται σωρεία άρθρων «επιβεβαιωτικών», κάτι που, αν δεν είναι σίγουρα ύποπτο, είναι πάντως ακατανόητο με ορθολογικά κριτήρια. Εδώ δεν θα ασχολη-

θούμε με την πιθανολόγηση των κινήτρων αυτής της πρακτικής, αφού στόχος μας δεν είναι να κάνουμε δίκη προθέσεων. Θα δεχθούμε – κάτι που είναι πιθανό εξάλλου, όσο κι αν φαίνεται απίστευτο – ότι αυτή η εμμονή στο απόπημα δεν γίνεται εσκεμμένα, αλλά είναι προϊόν ατάραξης και καχύποπτης προς τους αντιλέγοντες «κουλτουριόληδες» ημιμάθειας.

Εκείνο που εν πάση περιπτώσει αναδεικνύεται πανηγυρικά είναι η, δημόσια επιδεικνυόμενη μάλιστα, άγνοια της γαλλικής (και όχι μόνο αυτής όπως θα δούμε) πολιτικής ιστορίας των δύο τελευταίων αιώνων, η οποία σφραγίστηκε από το ζήτημα της «κοσμικότητας» (μη θρησκευτικότητας) των σχολείων, ως μια από τις μακροσυνέπειες της Γαλλικής Επανάστασης και των αντιθέσεων που αυτή ανέδειξε, ενώ

υποτίθεται ότι αυτά τα πράγματα είναι γνωστά στην Ελλάδα (τουλάχιστον σε όσους εκθέσεως έχουν λόγους να ενδιαφέρονται για το θέμα), αφού επηρέασαν συνολικά τη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία (σχέσεις κρατών και εκκλησιών κ.λπ.).

Πράγματι, εξαιτίας αυτού του *κορυφαίου* πολιτικού ζητήματος έπεσαν κι ανέβηκαν κυβερνήσεις, σχηματίστηκαν κόμματα, κινήματα και παρατάξεις ιδεολογικές, χύθηκε δε άπειρο μελάνι, ακόμη και μετά την οριστική λύση του το 1882, ώστε να είναι απορίας άξιο πώς αγνοείται στη χώρα μας η σχετική πολεμική. Το ειρωνικό στην υπόθεση είναι ότι ακριβώς η γνώση αυτών των ιδιαίτερων ιστορικών δεδομένων της Γαλλίας θα μπορούσε από μια άποψη να δώσει επιχειρήματα στη θέση την ενάντια στην εισαγωγή ενός τέτοιου προτύπου στην Ελλάδα! Η

ταύτιση για παράδειγμα της ιεραρχίας της καθολικής εκκλησίας με φιλομοναρχικές και γενικά οπισθοδρομικές και αντιδραστικές πολιτικές θέσεις, η οποία συνέβαλε στη συγκρότηση ενός ευρέος και ισχυρού δημοκρατικού μετώπου με χαρακτήρα διανοουμένων κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και ο γενικός ενθουσιασμός από τις συνεχείς σπουδαίες επισημονικές ανακαλύψεις και τέλος, τα πολιτικά επακόλουθα της ήττας στο γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870-71 (γέννηση της 3ης δημοκρατίας) αποτελούν μερικές από εκείνες τις ειδικές γαλλικές συνθήκες που βάθυναν ώστε η σχολική «κοσμικότητα», από ριζοσπαστική διεκδίκηση κάποιων μεριδίων, να καταστεί νόμος του κράτους (ενώ στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας, όπου έγινε, δεν επέφερε και την πλήρη εκκοσμίκευση των σχολείων).

Αλλά και στη διατήρηση χωρίς παλινδρομήσεις αυτού του καθεστώτος συνέβαλαν ιδιαίτεροι ιστορικοί παράγοντες, ενώ επιπλέον χρειάστηκαν πάνω από 20 χρόνια, σύμφωνα με τον ιστορικό της γαλλικής εκπαίδευσης A. Prost⁶, για να περάσει αυτό στα ήθη του γαλλικού λαού (να χωνευτεί ως κάτι το φυσιολογικό). Για παράδειγμα:

1) Η επονεΐδιση κατάληξη του καθεστώτος του Vichy (η πλήρης ηθική απονομιμοποίηση της πολιτικής του «πατρις, θρησκεία, οικογένεια, ρατσισμός και δοσιλογισμός») συνέβαλε στο να μην τίθεται από κανέναν πλέον θέμα θρησκευτικού επαναχρωματισμού του σχολείου.

2) Η ραγδαία πορεία αποχριστιανισμού της γαλλικής κοινωνίας μεταπολεμικά εξασθένησε τη διαπραγματευτική θέση της εκκλησίας, ενώ η κρατική κάλυψη των δαπανών λειτουργίας των σχολείων της (από το Δεκέμβριο του 1959) συνέδραμε στη δημιουργία ενός *modus vivendi* σχετικά ικανοποιητικού για όλες τις πλευρές.

Είναι γι' αυτούς κυρίως τους λόγους που η Γαλλία έχει μια ιδιαιτερότητα στο θέμα αυτό, αφού στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπως θα δούμε, υπερίσχυσαν άλλες, λιγότερο αυστηρές εκδοχές της «κοσμικότητας» του σχολείου, σε ορισμένες δε η απλή ανεκτικότητα (ανεξιθρησκεία).

Έτσι λοιπόν θα μπορούσε ίσως να πει κανείς «άλλο η Γαλλία, άλλο η Ελλάδα», όπου «η εκκλησία έχει συνδεθεί με τους αγώνες του έθνους», όπου «ο ελληνοχριστιανισμός» κ.λπ., αλλά παραδόξως δεν είναι η τακτική που επιλέχθηκε. Τώρα πια δεν

μπορείς να πεις «η Γαλλία έχει επιλέξει άλλη λύση από εμάς, άρα εμείς καλά κάνουμε» όταν μέχρι χθες έλεγες «η Γαλλία κάνει τα ίδια με εμάς, άρα κι εμείς καλά κάνουμε»...

Από την άλλη όμως η παραγνώριση των προϋποθέσεων που προαναφέραμε και του γεγονότος ότι προηγήθηκε πολιτική ζύμωση και κοινωνική ωρίμανση πολλών δεκαετιών, μπορεί να οδηγήσει κάποιους στη βιαστική εκτίμηση ότι η προσαρμογή μας (στο θέμα αυτό) στα ευρωπαϊκά πρότυπα – και δη στο γαλλικό – είναι ένα απλό ζήτημα νομικής ή και συνταγματικής ρύθμισης, που μπορεί να επιτευχθεί χάρη στη δύναμη της ορθολογικής πειθούς και μιας ευνοϊκής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας: εκτίμηση που δεν συμμερίζομαι, εφόσον μόνο μερικοί από τους απαραίτητους όρους υφίστανται, ενώ επιπλέον η σημερινή συ-

γκυρία δεν μου φαίνεται η πλέον ευνοϊκή για μια τέτοια εξέλιξη. Αλλά αυτό είναι μια υποκειμενική εκτίμηση.

II. Στις άλλες χώρες της Ε.Ε.

Σε κάθε περίπτωση, για να μπορέσει κάποιος να σχηματίσει ενήμερη γνώμη για το ποια θα μπορούσε (κι όχι μόνο θα έπρεπε) να είναι μια λύση «έντιμου συμβιβασμού», ώστε η ρύθμιση για το θέμα των θρησκευτικών στα σχολεία (αλλά και των θρησκευτικών σχολικών τελετών) να γίνει μεν προς την κατεύθυνση της προσαρμογής μας στο ευρωπαϊκό δίκαιο και του σεβασμού προς τις διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις της χώρας, αλλά και να σέβεται τις ελληνικές ιδιαιτερότητες, ώστε να έχει σοβαρές πιθανότητες να γίνει ευρέως κατανοητή και αποδεκτή από το λαό χωρίς να οδηγήσει σε

περιττές οξύνσεις και επικίνδυνες υστερίες (την ώρα που άλλα θέματα της ελληνικής εκπαίδευσης είναι πολύ πιο επείγοντα), είναι χρήσιμο να γνωρίζει, έστω σε γενικές γραμμές, το πλήθος των διαφορετικών ρυθμίσεων που έχουν υιοθετήσει τα διάφορα κράτη της Ε.Ε. Γιατί όπως θα δούμε, σε αντίθεση και πάλι με τα αναφερόμενα στα άρθρα που αποτέλεσαν την αφορμή για την παρέμβασή μας, δεν υπάρχει ενιαίο ευρωπαϊκό πρότυπο, πολύ δε λιγότερο ταυτιζόμενο με το ελληνικό. Σύμφωνα λοιπόν με πρόσφατες ειδικές μελέτες πραγματολογικού χαρακτήρα, προερχόμενες από τους κλάδους των επισημών των θρησκειών⁷, της συγκριτικής εκπαίδευσης⁸ και του συγκριτικού διοικητικού δικαίου⁹, μεταξύ των 15 χωρών της Ε.Ε. μπορούμε να διακρίνουμε πολλές διαφορετικές ρυθμί-

σεις, που θεωρήσαμε ότι δεν μπορούμε να κατατάξουμε σε λιγότερες από επτά κατηγορίες, χωρίς να προδώσουμε κάτι από την ιδιαιτερότητα της καθεμιάς.

1) Η περίπτωση της Γαλλίας: η πιο ακραία «κοσμική» στην Ευρώπη¹⁰.

2) Η περίπτωση της Ελλάδας και της Ιρλανδίας: υποχρεωτική θρησκευτική διδασκαλία, σχεδόν αποκλειστικά δογματικού χαρακτήρα, αλλά με δυνατότητα εξαίρεσης κατόπιν ειδικής απήσεως των γονέων. Η πιο παραδοσιακή στην Ε.Ε.^{10α}.

3) Η Φινλανδία (κρατική θρησκεία ο λουθηρανισμός): αρκετά όμοια με τη δεύτερη, με τη διαφορά ότι προβλέπεται και μάθημα ελληνορθόδοξων θρησκευτικών αν υπάρχουν τουλάχιστον τρεις ορθόδοξοι μαθητές στην τάξη, αλλά και μάθημα «κοσμικής» ηθικής αν υπάρχουν τρεις μαθητές άθεοι.

4) Η Μ. Βρετανία και η Σουηδία: υποχρεωτική διδασκαλία (με δυνατότητα εξαίρεσης), αλλά θρησκειολογικού χαρακτήρα (με έμφαση όμως στο χριστιανισμό), παρότι στην Αγγλία αλλά και στη Σουηδία υπάρχει «κρατική θρησκεία» (ο αγγλικανισμός και ο λουθηρανισμός αντίστοιχα). Στη Βόρειο Ιρλανδία η απουσία έμφασης στη διδασκαλία ενός μόνο δόγματος (πρόσφατο επίτευγμα), αποτελεί για ευνοήτους λόγους κρίσιμη προϋπόθεση για την ειρηνική συνύπαρξη της προτεσταντικής και της καθολικής κοινότητας. Στη Μ. Βρετανία το δικαίωμα αποχής από τις θρησκευτικές τελετές είναι κατοχυρωμένο και για τους εκπαιδευτικούς των δημόσιων μη θρησκευτικών σχολείων. Στη Σουηδία το αντικείμενο διδάσκεται στο πλαίσιο του μαθήματος της αγωγής του πολίτη από φιλόλογο καθηγητή (στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση).

5) Η Δανία και η Ολλανδία: όμοια με την προηγούμενη περίπτωση, μόνο που εδώ ο θρησκειολογικός πολιτιστικός χαρακτήρας του μαθήματος είναι ακόμη πιο έντονος (στην Ολλανδία το μάθημα ονομάζεται ουδέτερα «αγωγή στα προβλήματα της ζωής»), ενώ επιπλέον δίνεται δυνατότητα δωρεάν φοίτησης σε ιδιωτικά σχολεία θρησκευτικού ή μη θρησκευτικού χαρακτήρα (προσφέρονται από μοντεσοριανά και «Γουόλτονφ-Στάινερ» σχολεία έως μαρξιστικά, «διεθνή», σχολεία εργατικών συνδικάτων κ.ά.). Τα περισσότερα σχολεία των χωρών αυτών είναι ημι-δημόσια θρησκευτικού χαρακτήρα. Όπως έχουν δείξει όμως έρευνες, οι πραγματικοί λόγοι προτίμησής τους είναι μη θρησκευτικοί, το δε γενικό κλίμα τους έχει εκκοσμικευθεί έντονα¹¹.

6) Γερμανία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο και Αυστρία. Κατ' επιλογήν υποχρεωτική παρακολούθηση μιας δογματικής διδασκαλίας (ενός από τα επίσημα δόγματα) ή μιας «κοσμικής» ηθικής, για τους μη δηλώνοντες θρήσκευμα. Μετά τα 14 έτη (Γερμανία) ή τα 15 (Αυστρία) ο ίδιος ο μαθητής μπορεί να επιλέξει αν θα παρακολουθήσει ή όχι μια τέτοια διδασκαλία. Πάντως και σ' αυτές τις χώρες η έμφαση δίνεται στη συζήτηση ζητημάτων ηθικής ή πνευματικότητας γενικά και όχι στην εμπέδωση του συναίσθηματος συμμετοχής σε μία εκκλησία ειδικά.

7) Ιταλία (από το 1985), Ισπανία (από το 1981) και Πορτογαλία (από το 1986): ως προϊόν κοκκορδάτων με το Βατικανό,

προαιρετική παρακολούθηση δογματικής διδασκαλίας (του καθολικισμού). Στην πράξη όλοι οι μαθητές συμμετέχουν, ιδίως εκεί που δεν έχει προβλεφθεί υποκατάστατο μάθημα «κοσμικής» ηθικής (κάτι που έχει γίνει στην Ισπανία).

Επομένως, ούτε «σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τα θρησκευτικά είναι υποχρεωτικά» ούτε όμως και «σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα δεν τίθεται θέμα υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών» γενικώς, όπως αναφέρθηκε από άλλους. Κάθε χώρα, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές της (εθνική και θρησκευτική ομοιογένεια, ειδικό βάρος της εκκλησίας, πολιτικοί συσχετισμοί), έχει δώσει τη δική της συμβιβαστική λύση στο πρόβλημα, με τις Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία να έχουν πολύ πρόσφατα κινηθεί προσηκτικά (ή, αν προτιμάτε, διστακτικά) προς μία κατεύθυνση νεωτερικιστική («ευρύχωρη» ας πούμε).

Η ελληνική περίπτωση, χωρίς να είναι ιδιαίτερα ακραία, είναι πάντως μια από τις δύο πιο παραδοσιακές. Οι πλησιέστερες σ' αυτήν δυνατές εναλλακτικές λύσεις μοιάζουν να είναι αυτές των μεσογειακών χωρών (με πιο ουσιαστική την ισπανική). Η Ελλάδα, θρησκευτικά και εθνικά πολύ ομοιογενής, όπως η Ιρλανδία και η Φινλανδία, διαφέρει από τις πολυθρησκευτικές και πολυεθνικές Γερμανία, Βέλγιο, Μ. Βρετανία και δεν έχει την έντονα φιλελεύθερη κοινωνική παράδοση της Ολλανδίας και της Δανίας. Η παραδοσιακότητα της ελληνικής ρύθμισης δεν είναι επομένως εντελώς αδικαιολόγητη, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι είναι η μόνη από τις χώρες της Ε.Ε. που γειτνιάζει με μουσουλμανική χώρα και που υπέστη για κοντά τέσσερις αιώνες την οθωμανική κυριαρχία.

Παρ' όλα αυτά και στην Ελλάδα, τα πράγματα και τα πνεύματα εξελίσσονται. Είναι όμως η τωρινή περίοδος (βλ. αναπτέρωση της πατριδοκαπηλείας και της έως πρόσφατα υπνώπουσας ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας) πιο κατάλληλη για μια τέτοια πολιτική στροφή απ' ό,τι ήταν π.χ. η πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία, πολιτικά και ιδεολογικά πιο ριζοσπαστική;

Στις επόμενες παραγράφους εξετάζουμε το σημερινό διεθνές κλίμα γύρω από αυτό το ζήτημα, αφού τα στοιχεία που έχουμε για την Ελλάδα δεν είναι επαρκή¹², και αφού έτσι κι αλλιώς το ενδιαφέρον στράφηκε προς το «τι κάνουν οι ξένοι».

3. Οι σύγχρονες τάσεις στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α.

1. Στις Η.Π.Α.

Η πιο χαρακτηριστική και ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή των Η.Π.Α.

Πρώτ' απ' όλα ας διευκρινίσουμε (αν και τελικά δεν είναι αυτό το σημαντικό) ότι και για τις Η.Π.Α. η πληροφόρηση του Σεβ. Μητροπολίτη δεν ήταν δυστυχώς ούτε ακριβής ούτε και πλήρης. Να μεν αναφέρει σωστά ότι «εκεί το μάθημα δεν είναι υποχρεωτικό» καθώς «επικρατεί άλλο σύστημα», μας λέει όμως ότι «το μάθημα είναι προαιρετικό». Για να ελέγξουμε την πληροφορία αυτή αντί άλλων «στοιχείων» προτιμήσαμε να δώσουμε το λόγο στον ίδιο τον πρόεδρο Κλίντον που είναι βέβαια καλά τοποθετημένος για να γνωρίζει τα ισχύοντα στη χώρα

του και ο οποίος δήλωνε στις 12.7.95 (δηλαδή 1,5 μήνα μετά το δημοσίευμα του *Βήματος*): «Τα δημόσια σχολεία δεν επιτρέπεται να προσφέρουν θρησκευτική εκπαίδευση, μπορούν όμως να διδάσκουν για τη θρησκεία», διευκρινίζοντας αμέσως παρακάτω ότι εννοεί την «ιστορία των θρησκειών, συγκριτική θρησκειολογία, τη Βίβλο (ή άλλο θρησκευτικό κείμενο) ως λογοτεχνία και το ρόλο των θρησκειών στην ιστορία των Η.Π.Α. και άλλων λαών»¹³, υιοθετώντας δηλαδή ένα προαιρετικό αλλά και καθαρά θρησκειολογικό πρότυπο, κάτι που αποτελεί ήδη κάποια στροφή σε σχέση με τα έως πρόσφατα επισημώς επιτρεπόμενα (ο ίδιος υποστήριξε ότι είχε δοθεί ως τώρα υπερβολικά στενή ερμηνεία της σχετικής συνταγματικής ρήτρας).

Πράγματι, στις Η.Π.Α., όχι από χθες αλλά εδώ και δύο αιώνες (από το 1791) κράτος και εκκλησίες είναι αυστηρά διαχωρισμένα (τουλάχιστο θεωρητικά, γιατί στην πράξη υπάρχουν διάφορες αντιφάσεις με την αρχή αυτή) και τα δημόσια σχολεία θρησκευτικά αποχρωματισμένα, βάσει της περίφημης «πρώτης τροπολογίας» (first amendment) του συντάγματος, η οποία σύμφωνα με την κλασική ρήση του Τ. Τζέφερσον «ορθώνει διαχωριστικό τοίχο μεταξύ κράτους και εκκλησίας». Είναι γι' αυτό που στις ΗΠΑ «επικρατεί άλλο σύστημα» και επικράτησε όχι τυχαία αλλά γιατί το φιλελεύθερο σύνταγμα των Αμερικανών, ενός έθνους που προήλθε από τη σύνθεση, μεταξύ άλλων, και κυμάτων προσφύγων των θρησκευτικών διώξεων στη γηραιά ήπειρο (βλ. αντιμεταρρυθμίση κ.λπ.), δεν μπορούσε παρά να προβλέπει την προστασία των πολιτών

από τέτοιες διώξεις που προέρχονταν, όπως έχει δείξει η ιστορία, από την ανάμειξη εκκλησίας και πολιτικής εξουσίας. Έτσι, παρ' ότι το θρησκευτικό συναίσθημα των Αμερικανών είναι πιο έντονο από αυτό των Ευρωπαίων, η τήρηση της αρχής αυτής αποτελεί θεμελιώδη εγγύηση της ατομικής ελευθερίας αλλά και όρο της ειρηνικής συμβίωσης κοινοτήτων διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων, σε μια κατεξοχήν πολυεθνική και πολυθρησκευτική χώρα.

Αυτά κατά βάσιν· γιατί από την αυστηρή ερμηνεία της «πρώτης τροπολογίας» που προέβαλε ο Τζέφερσον έχουμε σταδιακά φτάσει τις τελευταίες δεκαετίες σε αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. εξαιρετικά ισορροπιστικές και συχνά αντιφατικές¹⁴, με αποτέλεσμα να κυριαρχήσει μια αρχε-

τά χαλαρή ερμηνεία της «κοσμικότητας» («ο τοίχος δεν είναι πια τόσο παχύς», λένε μερικοί ειρωνικά).

Η εξέλιξη αυτή έχει σημαντικές πρακτικές συνέπειες για την καθημερινή λειτουργία πολλών αμερικανικών σχολείων, ιδίως σε ορισμένες πολιτείες όπου πολλά γίνονται είτε υπό την κάλυψη των νέων νομολογιών είτε και παράτυπα και παράνομα, υπό την ανοχή των αρχών.

Είναι επίσης αλήθεια ότι «η αμερικανική νομοθεσία προβλέπει ότι οι χριστιανοί φοιτητές δικαιούνται να χρησιμοποιούν τους πανεπιστημιακούς χώρους προς διοργάνωση εκδηλώσεων» (στο ίδιο άρθρο του *Βήματος* της 28.5.95), αλλά μόνο μερικώς αλήθεια, αφού η πρόσφατη αυτή ρύθμιση δεν αφορά ειδικά και προνομακά στους χριστιανούς φοιτητές, γιατί κάτι τέ-

τοιο θα ήταν κατάφωρη παραβίαση του αμερικανικού συντάγματος. Ο Religious Freedom Restoration Act (Νοέμβριος '93, επί Κλίντον δηλαδή) προβλέπει σημαντικές παραχωρήσεις προς την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και εντός των σχολικών πρυθίων, χωρίς βέβαια διακριτική μεταχείριση των χριστιανών, έστω κι αν στην πράξη δεν ήταν παρὰ πάντηση στις εντονότερες πιέσεις ανερχόμενων συντηρητικών χριστιανικών κοινωνικών δυνάμεων όπως η Christian Coalition (250.000 μέλη, στα δεξιά του ρεπουμπλικανικού κόμματος) και το ιδιωτικό κανάλι National Empowerment TV (33 εκ. συνδρομητές!). Ως έκφραση της ισχύος αυτών των πιέσεων μπορούν να θεωρηθούν και οι τελευταίες αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου, όπως αυτή του

Ιουνίου 1993, που παραχώρησε το δικαίωμα της προσευχής στις τελετές απονομής πτυχίων.

Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός δεν είναι πλέον περιθωριακό φαινόμενο, σχετιζόμενο με ολιγάριθμες σέκτες φανατικών· όπως έγραψε και το *Αντί* (τχ. 583, σ. 38), η επιστροφή στην πίστη και στις παραδοσιακές αξίες είναι κυριολεκτικά μαζικό φαινόμενο, αποτελώντας πλέον κλειδί των πολιτικών εξελίξεων.

Έτσι εξηγείται και η συντηρητική στροφή των δημοκρατικών στα θέματα αυτά, που επισφράγισε η προαναφερθείσα δημόσια ομιλία του Κλίντον, η οποία εξάλλου προκάλεσε έντονη δυσφορία και ανησυχία στους φιλελεύθερους κύκλους¹⁵. Σ' αυτήν ο Κλίντον προχώρησε σε μια εξαιρετικά χαλαρή ερμηνεία

της «πρώτης τροπολογίας», υπογραμμίζοντας πολύ περισσότερο τα σχετικά με την ελευθερία έκφρασης από τα περι χρέους διακριτικότητα και ουδετερότητα των δημόσιων σχολείων και προτείνοντας ένα μείγμα που μπορεί να αποδειχθεί εκρηκτικό. Συγκεκριμένα, έδωσε εντολή στον ομοσπονδιακό υπουργό παιδείας να ενημερώσει τα σχολεία ότι από το σχολικό έτος '95-'96 είναι επιτρεπτά τα ακόλουθα:

α) Οι μη οργανωμένες από το σχολείο αλλά «διευκολυνόμενες» από αυτό ομαδικές ή ατομικές προσευχές, η ανάγνωση της Βίβλου και οι διάφορες εκδηλώσεις θρησκευτικών ομάδων μαθητών καθώς και η κοινοποίησή τους.

β) Η απουσία από τα μαθήματα λόγω συμμετοχής σε θρησκευτικές τελετές.

δ) Η δημόσια έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών (στην τάξη, σε σχολικές εργασίες κ.λπ.).

Όλα αυτά βέβαια υπό ορισμένες προϋποθέσεις, αντίστοιχες με τις προϋποθέσεις έκφρασης και των μη θρησκευτικών πεποιθήσεων ή πολιτιστικών προτιμήσεων, ενώ παράλληλα διευκρινίζεται (για να τηρούνται οι στοιχειώδεις ισορροπίες και να διασωθεί κάπως το πνεύμα της συνταγματικής ρήτηρας) ότι οι υπεύθυνοι του σχολείου και οι εκπαιδευτικοί πρέπει να τηρούν αυστηρή ουδετερότητα και να απέχουν από προτροπές αλλά και από αποτροπές σχετικές με τη συμμετοχή μαθητών σε θρησκευτικές εκδηλώσεις ή από κρίσεις για τις πεποιθήσεις που εκφράζουν οι μαθητές.

Και ενώ είναι φανερό ότι αυτή η λεπτότατη νέα ισορροπία επιλέ-

γεται από τους Δημοκρατικούς προκειμένου να αποφύγουν ακόμη ριζικότερη συντηρητική στροφή (όπως θα ήταν μια συνταγματική αναθεώρηση που επιδιώκουν διάφορα lobbies) και να διατηρήσουν ελπίδες επικράτησης στις προεδρικές εκλογές του '96, είναι όμως πιθανόν η νέα αυτή στάση να ελληφθεί ως υποχωρητικότητα και αδυναμία, οδηγώντας έτσι στην αποθράσυνση υπερασνηρητικών κύκλων που σε διάφορα σχολεία της χώρας προβαίνουν ήδη σε ακραίες ενέργειες, πρόδηλα παράνομες, όπως εξοστρακισμούς μαθητών, ακόμη και σωματικές επιθέσεις.

Γεγονός είναι τέλος πάντων ότι έχουμε να κάνουμε με μεγάλη συντηρητική κοινωνική αντεπίθεση στις Η.Π.Α., που, ενώ προς το παρόν οδηγεί απλώς σε αναδιτύπωση των «κανόνων

του παιχνιδιού», απειλεί στο άμεσο μέλλον να άρει κοινωνικές κατακτήσεις δύο αιώνων.

II. Στην Ευρώπη

Στην Ευρώπη τα πράγματα είναι διαφορετικά, όχι μόνο γιατί δεν υπάρχει τόσο έντονη συντηρητική κοινωνική στροφή, αλλά και γιατί το ισχύον καθεστώς στις περισσότερες χώρες δεν είναι τόσο αυστηρά κοσμικό όπως ήταν στις Η.Π.Α. ώστε να προκαλέσει ανάλογες εντάσεις και ενστάσεις. Στην «κοσμική» Γαλλία όμως ειδικά πληθαίνουν τελευταία οι προτάσεις χαλάρωσης του πλήρως αποθρησκευτικοποιημένου χαρακτήρα του δημόσιου σχολείου. Σ' αυτό συμβάλλουν ορισμένα νεοεμφανισθέντα κοινωνικά δεδομένα:

α) Άνοδος του μουσουλμανισμού και το σπουδαιότερο ορισμένων φονταμενταλιστικών εκδοχών του, ως συνέπεια όχι μόνο της γενικής παγκόσμιας ανόδου του αλλά και ειδικά των δραματικών τεκταινομένων στην Αλγερία εδώ και τέσσερα-πέντε χρόνια, καθώς και της αύξουσας γκετοποίησης των λαϊκών προαστίων των μεγάλων πόλεων. Αυτό προκαλεί ανησυχία τόσο στις χριστιανικές κοινότητες όσο και στην πολιτική εξουσία που προβληματίζεται επιπλέον για την άνοδο των ρατσιστικών φοβιών και της πολιτικής τους έκφρασης (άκρα δεξιά). Η υπόθεση του μουσουλμανικού φουλαριού (τσαντόρ), μια σχετικά ανώδυνη έκφραση της τάσης αυτής, προκάλεσε αμηχανία στο υπουργείο παιδείας και ήταν η αφορμή για ευρύ δημόσιο διάλογο με θέμα την ερμηνεία της κοσμικότητας

του σχολείου και το ενδεχόμενο της αναδιτύπωσής της υπό το φως των νέων δεδομένων.

β) Άνοδος υπόγεια αλλά ταχεία της διείσδυσης διάφορων ιδιότυπων σεκτών (scientologie, Moon κ.ά. πολλών με συνολικά περί τα 650.000 μέλη), συνήθως εξ Αμερικής ορμωμένων¹⁶, καθώς και άνοδος του ενδιαφέροντος του κόσμου γενικά για παραψυχολογικά θέματα, κάτι που δεν αφήνουν εμπορικά ανεκμετάλλετο διάφορα ισχυρά Μ.Μ.Ε.

Παράλληλα, η απομυθοποίηση της επιστήμης, της τεχνικής και του σχολείου ως απελευθερωτικών παραγόντων και γενικά η κριτική στάση απέναντι στη νεωτερική λατρεία της προόδου, δρα υπονομευτικά για το κύρος του ορθολογισμού, συμβάλλοντας αφενός στην ενίσχυση απόψεων για μια πιο πολυφωνική,

ανοιχτή κοσμικότητα, αφετέρου όμως και σε λιγότερο αυστηρή κοινωνική καταδίκη ακραία ανορθολογικών επιλογών και πρακτικών, με φόντο έναν απόλυτο αξιολογικό σχετικισμό (π.χ. ιδιωτικές εταιρείες στη Γαλλία προσλαμβάνουν προσωπικό χρησιμοποιώντας τεχνικές επιλογής από τη νομερολογία μέχρι την αστρολογία, εφόσον τα διπλώματα θεωρούνται ότι έχουν χάσει μέρος από την προσδιοριστική της εργασιακής ικανότητας αξία τους).

γ) Γενική άνοδος του ενδιαφέροντος για τις θρησκείες αλλά και για τα νέα ζητήματα ηθικής (π.χ. βιοηθική), μιας δίψας για γνώση των χώρων του συμβολικού, του πνευματικού, του θρησκευτικού. Ορισμένοι μάλιστα κοινωνιολόγοι της θρησκείας φτάνουν να μιλούν για «revanche des Dieux»· όμως από την άλλη παρατηρείται:

1) Εξακολούθηση της εξασθένησης των επίσημων εκκλησιών και ιδίως του κύρους της ιεραρχίας τους, κάτι που φαίνεται από την εκδηλούμενη μεγάλη λαϊκή συμπάθεια προς αντάρτες επισκόπους όπως ο Mgr Gaillot και προς ατυπικούς, κοινωνικά στρατευμένους κληρικούς, όπως ο αββάς Pierre.

2) Εντυπωσιακή άγνοια για τις θρησκείες και κυριαρχία του ηθικού σχετικισμού.

Όλα αυτά, σε ένα περιβάλλον κατά τα άλλα εμπεδωμένης κοινωνικά και αδιαμφισβήτητης πολιτικά κοσμικότητας του δημόσιου σχολείου, έχουν οδηγήσει ακόμη και πολλούς από τους παλαιούς κορυφαίους πολέμους του καθολικού κληρικαλισμού (όπως την ιστορική Ligue de l'enseignement) σε αναθεώρηση των απόψεών τους περί αυστηρής αθρησκευτικότητας του δημόσιου σχολείου και μάλιστα σε θετική επαναξιολόγηση της πνευματικότητας της συνδεόμενης με θρησκευτικές αναζητήσεις. Επίσης, αναγνωρίζεται από πολλούς η ανάγκη γνώσης της συμβολής της χριστιανικής θρησκείας στην εθνική ιστορία και πολιτισμό ως σημαντικού στοιχείου της κοινής παράδοσης. Πολλοί υποστηρίζουν δε ότι ο πραγματικός κίνδυνος για τη δημοκρατική πολιτεία και το σχολείο δεν προέρχεται σήμερα από την ισχύ των θεσμικών εκκλησιών και την εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης αλλά από τη «λατρεία του δείκτη τιμών του χρηματιστηρίου και των αμερικανικών τηλεοπτικών σειρών»¹⁷. Πολλοί διανοούμενοι τέλος, υπογραμμίζουν ότι ο θρησκευτικός αναλφαβητισμός όχι μόνο είναι μορφή μορφωτικής-πνευματικής αποστέρησης αλ-

λά και υπονομεύει τις προσπάθειες συνεννόησης και αλληλοκατανόησης μεταξύ των διάφορων κοινοτήτων στο πλαίσιο των σημερινών πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Εκείνο που διατυπώνεται λιγότερο ρητά αλλά είναι ευνόητο ως κίνητρο είναι η αυξανόμενη ανησυχία για την επιρροή «παράλληλων» και γι' αυτό ανεξέλεγκτων διαύλων θρησκευτικής ή πνευματιστικής μύησης, που, ασκώντας επιρροή σε θρησκευτικά αναλφάβητα και αφελή άτομα ευρισκόμενα σε «αναζήτηση νοήματος», μπορούν να τα παρασύρουν εύκολα σε εξτρεμιστικές, ανορθολογικού χαρακτήρα εκδηλώσεις· η ενίσχυση επομένως των παραδοσιακών, πολύ πιο μετριοπαθών, φορέων και το σχετικό «καναλιζάρισμα» που προσδοκάται από το σχολείο μοιάζουν απείρως προτιμότερα.

Με βάση αυτό το σκεπτικό παρατηρείται μια τάση διολίσθησης της παραδοσιακής αντίληψης περί κοσμικότητας προς μια ανοιχτή, πλουραλιστική εκδοχή της, δηλαδή πρακτικά προς την υιοθέτηση ενός μοντέλου θρησκευσιολογικής και ηθικής διδασκαλίας, ανάλογου με αυτό της Δανίας ή της Ολλανδίας. Πάντως, η ωρίμανση αυτών των ιδεών τόσο μεταξύ των διανοουμένων και των εκπαιδευτικών όσο και στο ευρύ κοινό δεν έχει δώσει καρπούς στην πολιτική πράξη, ίσως γιατί το θέμα θεωρείται ιδιαίτερα λεπτό και καυτό από την άποψη του πολιτικού κόστους (και οι εκλογές ήταν πολλές τα τελευταία τρία χρόνια), εφόσον και όσοι εμμένουν από θέση αρχής στα ισχύοντα δεν είναι λίγοι, η δε συμβολική φόρτισή του είναι μεγάλη.

Επιπλέον, το γεγονός ότι στην Ομοσπονδιακή Γερμανία η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου περί αντισυνταγματικότητας της ανάρτησης του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας των δημόσιων σχολείων της Βαυαρίας προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις (ιδίως βέβαια μεταξύ των κατοίκων της συντηρητικής καθολικής Βαυαρίας) και αποτέλεσε το κύριο θέμα της καλοκαιρινής γερμανικής επικαιρότητας καταδειχώνει πως οι απόψεις περί πλήρους θρησκευτικού αποχρωματισμού των δημόσιων σχολείων που επικράτησαν στις αρχές του αιώνα σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες δεν είναι σήμερα ιδιαίτερα δημοφιλείς σ' αυτές.

Τέλος, δεν στερείται ίσως ενδιαφέροντος η περίπτωση μιας μεγάλης ευρωπαϊκής χώρας, εκτός Ε.Ε. που χαρακτηρίζεται

από παραδοσιακά έντονη θρησκευτικότητα, μεγάλη ισχύ της εκκλησίας και σχετική θρησκευτική ομοιογένεια, όπως είναι η Πολωνία· εκεί αρχικά κυριάρχησε, μέσα στο κλίμα του μετακομμουνιστικού θρησκευτικού ενθουσιασμού, η άποψη της εκκλησίας περί ταύτισης της πολωνικότητας με τον καθολικισμό («κάθε καλός Πολωνός είναι καθολικός»), εξ ου και η μαχητική διεκδίκησή της όχι μόνο για την υποχρεωτική κατήχηση στο σχολείο, αλλά και για την απαγόρευση των εκτρώσεων και των διαζυγίων. Με τις δάφνες της αποφασιστικής συμβολής της στην αναίμακτη πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος (αν και οι σχέσεις της με αυτό παραμένουν αμφιλεγόμενες), διεκδίκησε κυρίαρχη θέση στο κράτος στο όνομα του έθνους, ενώ οι αντίπαλοί της χρησιμοποίησαν ως σημείο αναφοράς την κοινωνία. Η τελευταία, στη μεγάλη της πλειοψηφία (71% τον Ιούνιο 1991) τάσσεται υπέρ του χωρισμού του κράτους από την εκκλησία, ενώ οι μαθητές του λυκείου και γενικά οι νέοι αντέδρασαν έντονα στην υποχρεωτικότητα της κατήχησης που, ενώ είχε καταργηθεί στις 15.6.1961 (επιτρεπόταν όμως στις ενορίες όπου την παρακολουθούσαν 75-80% των μαθητών του δημοτικού), επανεισήχθη στις 7.9.1991. Η σχετική απόφαση όμως αμφισβητήθηκε έντονα από δύο ombudsman που έφεραν το θέμα ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Τελικά τον Απρίλιο του 1992 και αφού προηγήθηκε μια ανοιχτή επιστολή διαμαρτυρίας πολλών προσωπικοτήτων της επιστήμης και της τέχνης καθώς και μεγάλη διαδήλωση εκπαιδευτικών με κύριο σύνθημα «Θεέ μου φύλαγε με απ' την εκκλησία» (!), το υπουργείο αποφάσισε την εισαγωγή εναλλακτικού μαθήματος ηθικής. Το θέμα πάντως δεν θεωρείται λήξαν¹⁸.

4. Καταληκτικό σχόλιο. Όπως βλέπουμε, παρατηρείται διεθνώς μεγάλη κινητικότητα στο ζήτημα, όχι πάντα προς την ίδια κατεύθυνση και όχι για τους ίδιους λόγους. Δεν θα προχωρήσουμε περισσότερο στη συζήτηση των αιτιών του φαινομένου, γύρω από το οποίο εξάλλου η διεθνής αρθρογραφία και βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια. Πρόθεσή μας ήταν απλώς να καταδείξουμε ότι το θέμα δεν είναι τόσο απλό όσο παρουσιάζεται στη χώρα μας και πως ένα μόνο μέρος του προβλήματος είναι η, ανε-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ειδικό καθεστώς εξαίρεσης από το εθνικό δίκαιο (οριστικά από την 1.6.1924) για τα νομαρχιακά διαμερίσματα Haut Rhin, Bas Rhin (δηλαδή την Αλσατία) και Moselle, στα οποία το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από καθηγητές μισθοδοτούμενους από το κράτος. Εκεί, ανάλογα με το θρήσκευμα των γονέων του ο μαθητής παρακολουθεί μία από τις τέσσερις προσφερόμενες δογματικές διδασκαλίες, ενώ δίνεται και δυνατότητα εξαίρεσης από το μάθημα.
2. Εξαιρουμένης της περιόδου 1940-1944 του αποκαλούμενου «καθεστώτος του Vichy», οπότε επανήλθε ως υποχρεωτικό όχι μόνο το μάθημα των θρησκευτικών αλλά και η κατήχηση.
3. Βλ. *Le Monde de l'Éducation*, n. 184, Ιούλιος 1991, σ. 28 (το τεύχος έχει αφιέρωμα στο θέμα «Η διδασκαλία του θεού στο σχολείο»). Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύονται τα ευρήματα δημοσκοπήσης με θέμα το ενδεχόμενο ει-

αγωγής στο δημόσιο σχολείο της ιστορίας των θρησκειών. Στην ερώτηση «μεταξύ των παρακάτω ποιο μάθημα θα προτιμούσατε να εισαχθεί κατά προτεραιότητα στο σχολείο» το 5% (5η θέση) ζήτη την ιστορία των θρησκειών· από την άλλη το 59% δήλωσε ότι θα έβλεπε ευνοϊκά την εισαγωγή του μαθήματος, αλλά μόνο το 22% θα ήθελε αποκλειστικά τη διδασκαλία της ιστορίας του καθολικισμού.

4. Πράγματι, δεν χρειάζεται να μείνει κανείς στη Γαλλία ή να γνωρίζει εμβριθώς την ιστορία της ή να έχει επαφή με τη διεθνή βιβλιογραφία για να αποφύγει ένα τόσο χονδρό σφάλμα: θα ακούσε π.χ. να ανοίξει ένα γαλλοελληνικό λεξικό, π.χ. το Mandeson που στην λέξη laïque (école) αναφέρει: «το σύνολο των δημόσιων σχολείων που αποκλείουν την θρησκευτική διδασκαλία». Αλλά αν ενδιαφερόταν για μια πλήρως καταπονητική και αναλυτική παρουσίαση των ισχυόντων στη Δύση (και των λογικών που τα διέπουν και της προϊστορίας τους) θα μπορούσε να συμβουλευθεί το Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1993 και ειδικά το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 309-386), του οποίου τα στοιχεία διασταυρώσαμε με άλλες, μερικές πιο πρόσφατες μελέτες.

5. Βλ. τις αντιδράσεις του Γ. Σωτηρέλη (11.6.95) και του Δ. Τσάτσου (23.6.95) στην *Ελευθεροτυπία* καθώς και μια σύντομη και διακριτική αλλά αυστηρή επισήμανση του Κ. Τσουκαλά στο *Βήμα* (25.6.95) ότι ο κ. Χριστόδουλος «έχει πέσει θύμα αμαθών συμβούλων-πληροφοριοδοτών», αντιδράσεις που ο τελευταίος βιάστηκε να χαρακτηρίσει θέσεις «δυστικογραφών διανοουμένων» (κοινώς «κουλουριάρηδων»), βάζοντας επιπλέον στο ίδιο τσουβάλι θέσεις και πληροφορίες (βλ. άρθρο του στο *Βήμα* της 28.8.95).

6. Βλ. A. Prost, *Histoire de l'enseignement en France*, Paris, A. Colin, 1968, σ. 204. Από αυτό το έργο αναφοράς για την ιστορία της γαλλικής εκπαίδευσης καθώς και από το πολύτιμο συλλογικό *Histoire générale de l'enseignement et de l'éducation en France* (υπό τη διεύθυνση του L.-H. Parias, Paris, Nouv. librairie de France, 1981) μπορεί να αντλήσει κανείς πολύτιμες πληροφορίες μεταξύ άλλων και για το θέμα των σχέσεων γαλλικού κράτους και εκκλησιών.

7. Οι συλλογικοί τόμοι υπό τη διεύθυνση των J.-P. Willaime, *Univers scolaires et religions*, Paris, Cerf, 1990 και F. Messner, *La culture religieuse à l'école*, Paris, Cerf, 1995.

8. Οι συλλογικοί τόμοι υπό τη διεύθυνση των W.L. Boyd και J.G. Cibulka, *Private schools and public policy: international perspectives*, London, The Falmer Press, 1989 και OCDE, *L'école: une affaire de choix*, Paris, OCDE-CERI, 1994. Βλ. επίσης το σύντομο αλλά περιεκτικό σημείωμα του έγκριτου συγκριτικού της εκπαίδευσης J.-M. Leclercq με τίτλο: «Ailleurs en Europe: un enseignement qui évolue», *Cahiers Pédagogiques*, τεύχος 323, (Απρ. 1994), σσ. 17-19 που ήταν αφιερωμένο στο θέμα: «Enseigner les religions à l'école laïque».

9. Η συλλογή σύντομων πληροφοριακών σημειωμάτων από τον Cl. Durand-Prinborgne, «Ecole et religion à l'étranger», στο *Revue Française de Droit Administratif*, 7(1), (Ιαν. 1991), 56-82.

10., 10°. Πέραν της Ευρώπης ή της Ε.Ε. υπάρχουν βέβαια και πιο ακραία πρότυπα (πως α) το «κοσμικό» των Η.Π.Α. που ξεετάζουμε παρακάτω και όπου δεν επιτρέπεται ούτε η κρατική χρηματοδότηση εκκλησιαστικών σχολείων παρά μόνο για δαπάνες μη καθαρά σχολικού χαρακτήρα (μεταφορά μαθητών κ.τ.ό.), β) το «θεοκρατικό» του Ιράν όπου η εκκλησία όχι απλώς αναμειγνύεται στα του σχολείου αλλά το χρησιμοποιεί καθαρά, στο όνομα του «όλα είναι θρησκεία», ως κύριο μηχανισμό προσηλυτισμού και ελέγχου συνειδήσεων και πρακτικών και γ) εκείνο των κρατών που ασκούν μέσω του σχολείου αντιθρησκευτική, αθεϊστική προπαγάνδα, όπως η πρώην Σοβιετική Ένωση, όπου το ΚΚΣΕ, στο όνομα του «όλα είναι πολιτική», ασκούσε μέσα από διάφορα σχολικά μαθήματα συστηματική κριτική των αντίπαλων ιδεολογιών και κοσμοθεωριών. Για περισσότερα βλ. για το Ιράν: Y. Richard, «L'enseignement de la religion dans les écoles d'état en Iran», σσ. 85-112 και για την πρώην Σοβιετική Ένωση: K. Rousselet, «Ecole et athéisme en Union Soviétique», σσ. 65-84, και τα δύο

στο J.-P. Willaime, *ό.π.*

11. Βλ. OCDE, *ό.π.*, από όπου και ο εξής εύγλωττος τίτλος κεφαλαίου: «Τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά ενός σχολείου έχουν όλο και λιγότερη σημασία σε πολλές χώρες, αλλά αποτελούν ενίοτε την εγγύηση άλλων χαρακτηριστικών». Η τάση αυτή έχει εξάλλου καταγραφεί κι από άλλες έρευνες στις Μ. Βρετανία, Αυστραλία, Γαλλία, Ολλανδία και Η.Π.Α. (στις Η.Π.Α. τα καθολικά σχολεία από 5,5 εκ. μαθητές το 1962 έφθασαν να έχουν μόλις 2,6 εκ. μαθητές το 1992). Οι έρευνες αυτές δείχνουν ότι οι περισσότεροι γονείς επιλέγουν αυτά τα σχολεία με κριτήρια σχολικής αποδοτικότητας (τα θεωρούν πιο σοβαρά και πειθαρχημένα) και άσχετα από τις προσωπικές ιδεολογικές τους πεποιθήσεις. Δηλαδή η εξέλιξη των εκκλησιαστικών σχολείων αποτελεί παραδόξως μια ακόμη ένδειξη της προϊούσας εκκοσμίκευσης των δυτικών κοινωνιών.

12. Στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο του Ζ. Προυνεντύ «Για μια μη απολογητική κοινωνιολογία του χριστιανισμού», *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, Τ.Δ', τχ. 15, (Δεκ. '94), σσ. 63-100, αναφέρονται ευρήματα εμπειρικής έρευνας, που όμως αφορούν σε δείγμα ιδιαίτερου χαρακτήρα (νέοι, κυρίως σπουδαστές). Σύμφωνα με αυτά, στην ερώτηση για τη συνέχιση της διδασκαλίας των θρησκευτικών, 38,5% των νέων απάντησε να, υποχρεωτικά, 40,4% προαιρετικά και μόνο 1,2% τάχθηκε υπέρ της κατάργησης του μαθήματος. Επίσης το 56,5% θα ήθελε την αντικατάστασή του από ένα μάθημα ιστορίας των θρησκειών και το 29,5% θα ήταν ενάντιο. Αυτά τα στοιχεία δείχνουν, στο βαθμό που αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, ότι το γαλλικό πρότυπο δεν θα ήταν δημοφιλές στη χώρα μας, ακόμη και μεταξύ των νέων. Αντίθετα οι άλλες, ενδιάμεσες ως ποίμε, λύσεις (ακόμη και αυτό το θρησκευτολογικό πρότυπο) αντιμετωπίζονται με θετικό μάτι...

13. Βλ. *New York Times*, 13.7.95, όπου δημοσιεύεται ολόκληρος ο λόγος του Κλίντον για το θέμα αυτό, σε δημ. λύκειο προαστίου της Ουάσινγκτον.

14. Βλ. M.-F. Toinet, «La cour suprême, l'école et la religion», στο J.-P. Willaime, *ό.π.*, σσ. 17-30.

15. Βλ. π.χ. το επικριτικό κύριο άρθρο των *New York Times* της 13.7.95 και την επιστολή διαμαρτυρίας του προέδρου της ισχυρής American Civil Liberties Association στους *New York Times* της 19.7.95.

16. Οι πρόσφατες τρομοκρατικές επιδόσεις των σεκτών στην Ιαπωνία αλλά και η αλματώδης εξάπλωσή τους στη Ρωσία, δείχνουν ότι το φαινόμενο έχει πάρει παγκόσμιο χαρακτήρα, δικαιώνοντας τον D. Bell που διέβλεπε κάτι τέτοιο ήδη από το 1976 στο «The Cultural Contradictions of Capitalism». Σύμφωνα με τον Bell οι σέκτες, μετά την παρακμή των εκκλησιών, προσφέρουν μεταμοντέρνα διεξόδο σε όσους αναζητούν άμεσες δυνατές προσωπικές εμπειρίες, επιφανειακά θρησκευτικές, δίνοντας έμφαση στη μαγεία και στα τελετουργικά μάλλον παρά στη θεολογία και την πίστη.

17. Δεν είναι ίσως συμπτωματικό ότι και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, την εποχή της περестρόικα, είχαν ακουστεί από επίσημα χείλη ανάλογες απόψεις: «καλύτερα άνθρωποι που πιστεύουν σε κάτι, ακόμη και σε κάποια θρησκεία, παρά άτομα αδιάφορα σε όλα», δήλωνε το 1988 ο πρόεδρος του συμβουλίου για τις θρησκευτικές υποθέσεις Κ. Χαρτσέφ, θεωρώντας επικίνδυνο τον ηθικό μηδενισμό που απέδιδε στην «μπρεζνιεφική περίοδο στασιμότητας» (βλ. K. Rousselet, *ό.π.*, σ. 79).

18. Για περισσότερα βλ. P. Michel, «Le cas de la Pologne», στο F. Messner, *ό.π.*, σσ. 195-206, από όπου και οι πληροφορίες μας.